

Gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en weerstand

De Kerstvloed van 1717 in Groningen*

Op 4 oktober 1718 verzamelde zich in het dorp Zuidhorn een groot aantal met geweren en ander materiaal bewapende inwoners uit het Groningse Westerkwartier.¹ Meer dan duizend personen protesteerden er tegen een recent besluit van het provinciaal bestuur van Stad en Lande. Het had besloten om van een aantal dorpen te eisen dat zij dijkherstelwerk uitvoerden, dit als reactie op een catastrofale overstroming, namelijk de Kerstvloed. De protesterende dorpeelingen kwamen uit dorpsgemeenschappen die al enige tijd ernstig leden onder de gevolgen van verschillende natuurrampen, waaronder de dodelijke Sint Maartensvloed van 1686 en een veepest die vier jaar na de eerste uitbraak in 1714 nog steeds zeer kostbaar uitpakte.² Deze rampen kwamen bovenop de economische moeilijkheden die voortvloeiden uit een algemene neergang in de plattelandseconomie sinds het midden van de 17^e eeuw.³ De Kerstvloed van 1717 veroorzaakte in de kustgebieden echter een mate van verwoesting die elke parate herinnering te boven ging. In de provincie Groningen kwamen 2276 personen door de overstroming om. De Kerstvloed vaagde honderden huizen weg; duizenden runderen, schapen, varkens en paarden verdronken.⁴ Deze dramatische aantallen geven slechts een oppervlakkig beeld van de werkelijke omvang van de ramp. Officiële schaderapporten van vlak na de ramp schoten tekort in het bepalen van de impact van de vloed, inclusief de schade aan eigendommen, gederfde inkomsten door mislukte oogsten en noodzakelijke arbeid voor herstelwerkzaamheden. De Kerstvloed was een natuurramp die verspreid over de hele Groningse kustregio dorpsgemeenschappen economisch en sociaal ontwrichtte.

Op 29 augustus 1718 verordonneerde het provinciaal bestuur dat de inwoners van het Westerkwartier een bedrag van 22.000 gulden moesten opbrengen voor het herstel van de nabijgelegen dijken.⁵ Vanuit het perspectief van de verzamelde menigte in Zuidhorn was deze ordonnantie niets anders

dan een extra ramp. Als reactie begaf een aantal boeren uit het Westerkwartier zich in gezamenlijk protest naar het dorp Aduard, ten noordwesten van de stad Groningen.⁶ De protesterende plattelandsbewoners verzetten zich tegen een bevel dat zij niet alleen als financieel onhaalbaar, maar gezien hun recente trauma ook als volstrekt ongepast beschouwden. Bovendien vormde het bevel een grove inbreuk op hun traditionele rechten. Dijkonderhoud was van oudsher een lokale aangelegenheid. Vanuit die invalshoek stond het bevel voor een ongewenste inmenging van de provincie en de stad Groningen in de eigen, lokale aangelegenheden. De provinciale autoriteiten reageerden scherp op het georganiseerde boerenprotest. Zij mobiliseerden vijftig soldaten en vroegen om militaire versterking uit Friesland. In Aduard kwam het tot een treffen tussen beide partijen, waarbij de Groningse militie het vuur opende; ten minste twee boeren werden gedood. Hierop viel de menigte uiteen. De voormannen van de opstand werden gearresteerd en vervolgens voor het gerecht gebracht.⁷ Zo snel als de opstand was begonnen, zo snel bloedde hij na dit ingrijpen door de overheid ook weer dood.

Ondanks zijn kortstondigheid en spoedige mislukking geeft de Aduarder opstand op aangrijpende wijze een fraai inzicht in de bredere geschiedenis van natuurrampen en dijkonderhoud in het Noordzeegebied. Historici die zich met rampen bezighouden, wijzen al lang op de katalyserende rol van rampen bij technologische en sociale ontwikkelingen, alsook bij politieke conflicten en veranderingen. Rampen kunnen sociale spanningen aan het licht brengen of sluimerende conflicten verergeren. De Aduarder opstand was hiervan een voorbeeld. De vele doden, de economische verliezen en de door alle tegenslagen oplopende emoties legden de onderliggende gespannen sociale verhoudingen bloot.⁸ De Kerstvloed van 1717 veroorzaakte sociale onrust in het Westerkwartier en leek een eeuwenoud conflict tussen de stad Groningen en de Ommelanden te doen herleven. Op het eerste gezicht lijkt de opstand zo een symptoom te zijn geweest van deze vijandigheid tussen stad en platteland.

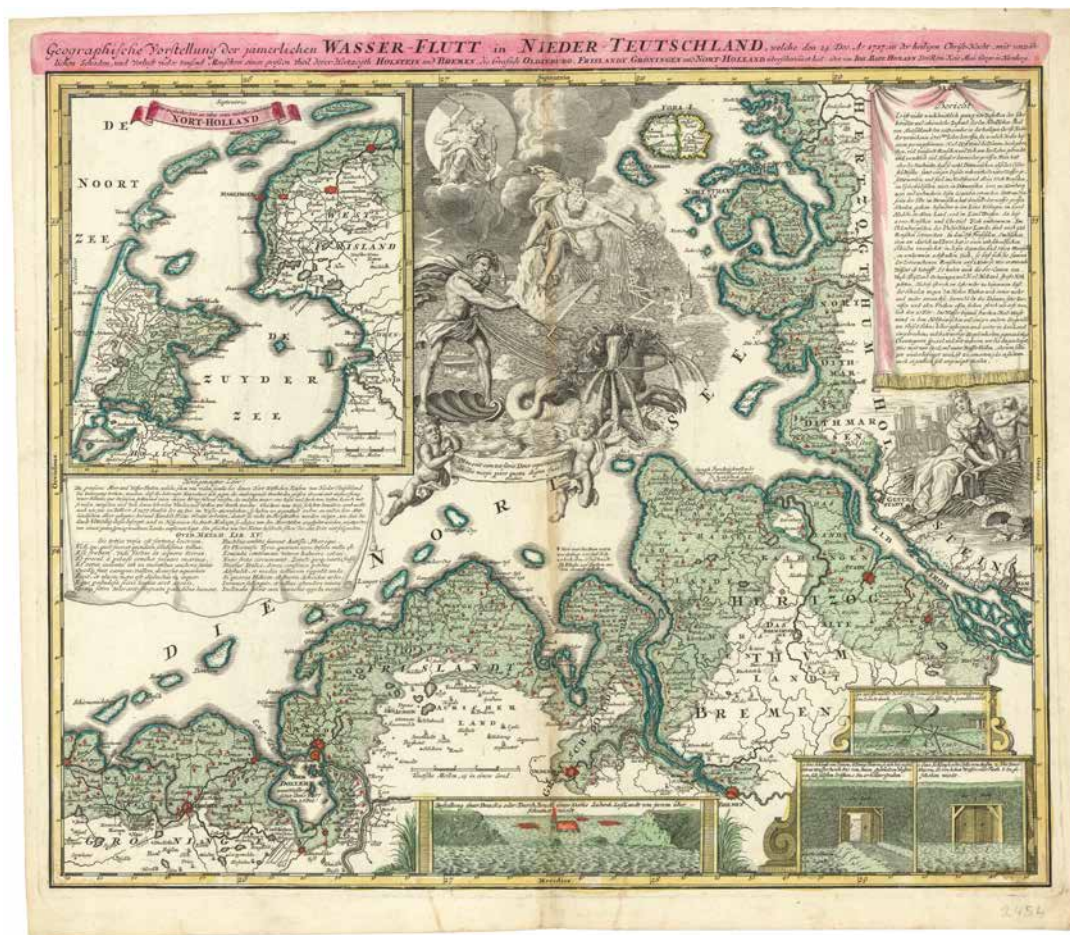
De Aduarder opstand weerspiegelt ook het cliché binnen het wetenschappelijke rampenonderzoek dat slachtoffers rampen verschillend ervaren. In bepaald opzicht was de Groningse ervaring van de Kerstvloed vergelijkbaar met die van veel andere plaatsen in het Noordzeegebied. Veel van de oudere studies over de Kerstvloed karakteriseren deze als een internationale 'Noordzee-ramp', waarvan de wijdverspreide impact een gemeenschappelijke slachtofferervaring creëerde. Tegelijkertijd verschilde het effect van de overstroming sterk van plaats tot plaats. Dit gold ook binnen een gebied als de Ommelanden. Sommige dorpsgemeenschappen leden hier veel grotere verliezen dan andere. Als in samenhang daarmee dijkherstel uitbleef, bleven de getroffen dorpen of gebieden ook kwetsbaarder voor vervolgoverstromingen. Hoewel grote delen van de Ommelanden dramatische verliezen leden en zich geconfronteerd zagen met grote financiële lasten, bleef het verzet beperkt tot de boeren uit het Westerkwartier. Dit roept de vraag op, hoe de ervaring van deze opstandelingen verschilde van degenen die niet bereid of niet in staat waren tot protest. En breder: wat vertelt deze episode ons eigenlijk over de veranderingen in het dijkbeheer die gedurende deze periode plaatsvonden in het Noordzeekustgebied?

Dit artikel bespreekt de gevolgen van de Kerstvloed. Hierbij staat de kwestie van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het dijkherstel centraal. De Groningse kustdorpen worstelden met het vinden van een balans tussen enerzijds hun sterke behoefte aan externe hulp en anderzijds het politieke streven tot behoud van de eigen traditionele rechten. Het conflict draaide om zogenoemde ‘ad hoc gemeenmaking’ van de dijken, dat wil zeggen het tot tijdelijk publiek eigendom maken ervan.⁹ De Groningse reactie op de Kerstvloed wortelde diep in de lokale geschiedenis en geografie, maar paste ook in een breder patroon van conflicten rond de vroegmoderne gemeenmaking van dijken in het Noordzeekustgebied.

De sterk variërende impact van de Kerstvloed

De Kerstvloed was zonder twijfel een van de meest dodelijke en allesvernietigende overstromingen uit de geschiedenis van de Noordzeekustregio. Van Noord-Holland tot aan de kuststreek van het huidige Denemarken overstroonden grote gebieden langs de zuidelijke Noordzeekust. De in kranten en compendia voorkomende berekeningen van de dodentallen gaven een verbijsterend beeld van de aangerichte verwoesting, zelfs voor een periode waarin men aan geregelde overstromingen gewend was. Historici schatten het aantal doden op 13.000.¹⁰ De impact van de storm was het grootst in het Waddenkustgebied met zijn archipel van Friese eilanden, kwelders en op de zeelei gelegen kustplaatsjes, maar ook uit verderaf gelegen steden als Londen, Amsterdam en Hamburg kwamen meldingen over extreem hoog water en kleine overstromingen.¹¹

De vroegste verslagen over de overstroming schilderden een beeld van bijna uniforme verwoesting en gedeelde kwetsbaarheid. Ze verkondigden een algehele boodschap van gemeenschappelijk ongeluk, dat dikwijls in verband werd gebracht met de goddelijke voorzienigheid. Deze vroege literatuur over de Kerstvloed beschreef de gebeurtenissen algemeen in termen van rampspoed. De schrijvers wezen op de consternatie en verwarring die er in steden als Emden en Groningen heerste en schetsten de wanhoop van de plattelandsbewoners die aan de watervloed probeerden te ontkomen. Veel van deze verhalen verschenen in boeken, zoals Gerardus Outhofs *Verhaal van Alle Hooge Watervloeden* en in korte geschiedwerkjes, zoals A.E. Crous' *Opregt en nauwkeurig historis-verhaal van de [...] waaters-vloed*, met daarin een overzicht qua aantallen en locaties van de dijkdoorbraken, de verwoeste huizen, de omgekomen personen en het gestorven vee.¹² Deze boekwerkjes behandelden steeds dezelfde thema's, vanaf de aangrijpende beschrijvingen van de eerste momenten van de overstroming, via de totale verrassing van de slachtoffers, tot de schijnbaar niet te stoppen kracht van de golven die alles op hun pad wegspoelden. Zowel calvinistische, lutherse als mennonitische predikanten publiceerden preken en gedichten over de Kerstvloed. Met hun gedeelde zoektocht naar een in de ramp besloten goddelijke boodschap overstegen zij in hoge mate de heersende religieuze verdeeldheid.¹³ De schrijvers over de ramp richtten zich vanzelfsprekend primair op hun eigen regio, maar lieten slechts zelden na hun verhaal te plaatsen in een breder, verbindend verhaal van gedeelde tragiek.

Afb. 1. De meest iconische weergave van de Kerstvloed van 1717. Hoewel (zelfs door tijdgenoten) bekritiseerd om zijn onnauwkeurigheden, laat de kaart goed de grensoverstijgende en gemeenschap-

pelijke kwetsbaarheid voor overstromingen zien. Johann Baptiste Homann, *Geographische Vorstellung der jämmerlichen Wasser-Flutt in Nieder-Teutschland* welche den 25. Dec. Ao. 1717, in der heiligen Christ-Nacht

[...] einen grossen theil derer Hertzogth. Holstein und Bremen, die Grafsch. Oldenburg, Frislandt, Gröningen und Nort-Holland überschumet hat, 1718. Collectie RHC Groninger Archieven 817-2454-1.

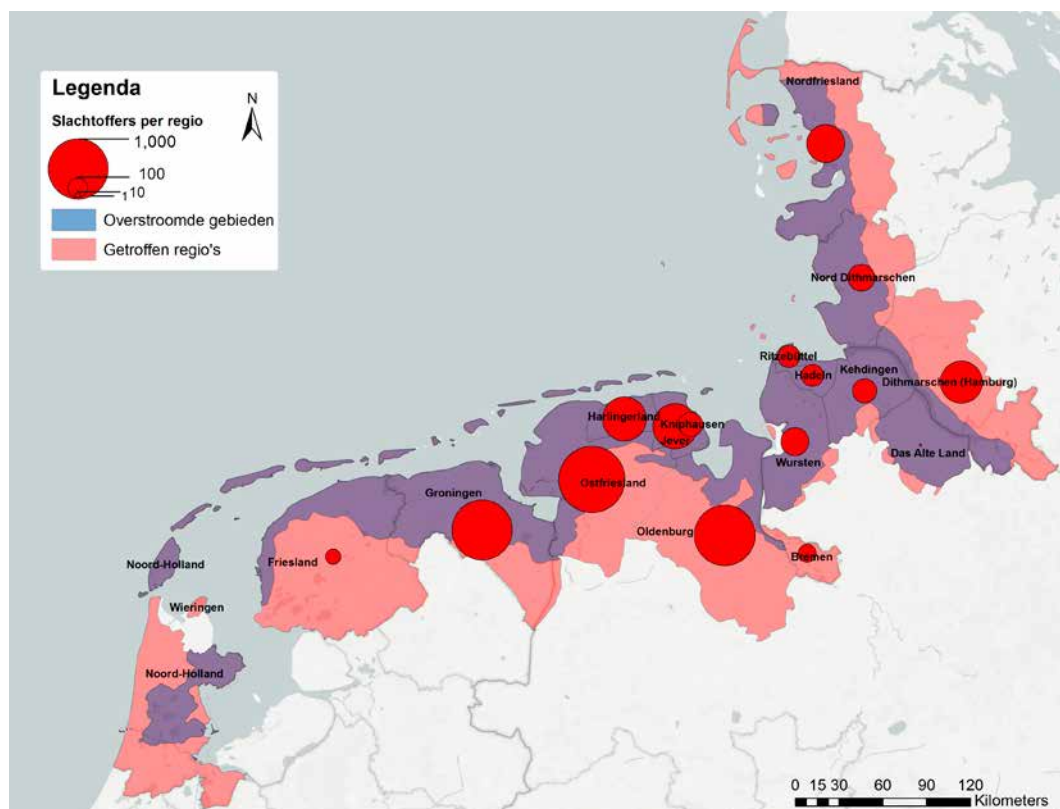
De vroege visuele weergaves van de impact die de Kerstvloed had, geven een vergelijkbaar beeld. Johan Baptiste Homann, de geograaf van keizer Karel VI van het Heilige Roomse Rijk, tekende in 1718 de bekendste kaart van de Kerstvloed. Zijn *Geographische Vorstellung der jämmerlichen Wasser-Flutt in Nieder-Teutschland* laat de overstroming zien als een algemene ramp van het Noordzeekustgebied.¹⁴ (Afb. 1) Hoewel de kaart is bekritiseerd vanwege zijn onnauwkeurigheid, zowel qua ruimtelijke weergave van de vloed als qua vermelde dodentallen, geeft zij een goede visuele aanvulling op het genoemde verhaal van verbondenheid.¹⁵ Homann brengt het hele Noordzeekustgebied

Afb. 1a. Uitsnede met de provincie Stad en Lande uit de Kerstvloedkaart van Johann Baptiste Homann (afb. 1).

in kaart, van de Haarlemmermeer in Holland tot de noordelijke eilanden van Sleswijk-Holstein. Op detailniveau geeft hij hierbij de getroffen dorpen weer, zonder dat dit tekort doet aan het dramatische totaalbeeld van de grote uitgestrektheid van het getroffen gebied. Hij doet dit door Holland en Friesland, weliswaar op dezelfde schaal, maar op een afwijkende plek, als bijkaart op de hoofdkartaat te plaatsen.¹⁶ Zijn basiskaart verschaft de geografische informatie die nodig is voor een goede oriëntatie. Zonder de aanvullende informatie over de variërende impact van de Kerstvloed per regio, blijft het uit de kaart sprekende beeld toch vooral dat van een algemene verwoesting.

Ondanks de visuele en verhalende kracht van deze weergave, waren de gevolgen van de Kerstvloed zeer verschillend. Waar regio's als Holland, Friesland en grote delen van Noord-Duitsland relatief weinig schade leden, ondervonden andere gebieden dramatische verliezen. (Afb. 2) Meer dan een kwart van de slachtoffers viel in Ostfriesland, net over de oostgrens van Stad en Lande. De gevolgen waren hier zo ernstig dat de 18^e-eeuwse historicus Tileman Dothias Wiarda verklaarde dat de Kerstvloed een nieuw tijdperk opende in de Ostfriesse geschiedenis.¹⁷ Nog eens 21 % van de slachtoffers viel in het Oldenburger kerspel Butjadigen. Dit gebied aan de noordelijke kust van Oldenburg leed de meest dramatische verliezen. Bijna 30 % van de bevolking kwam om en in sommige dorpen stierf meer dan 80 % van de inwoners.¹⁸ In zijn studie over de demografische geschiedenis van Butjadigen relateerde Wilhelm Norden de Kerstvloed aan een extreme sterfstepiek in een periode die sowieso al door demografische neergang werd gekenmerkt.¹⁹ Nog eens 11 % van de slachtoffers viel in Jever en ongeveer 10 % in het zuidelijke deel van Dithmarschen, in Sleswijk-Holstein. Geen enkele andere bestuurlijke regio in Duitsland kende echter verliezen van meer dan 8 %.²⁰

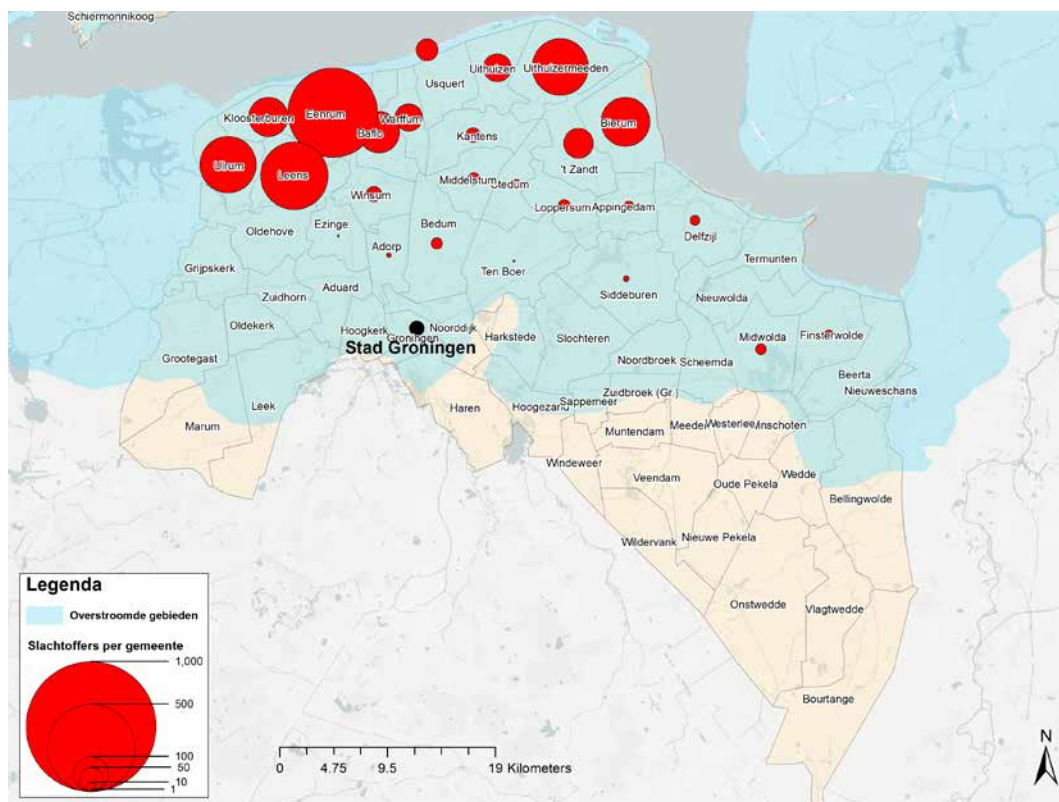

Afb. 2. De slachtoffers van de Kerstvloed per provincie of gemeente, van Holland tot Sleeswijk-Holstein. De omvang van iedere rode cirkel staat voor het aandeel in de totale verliezen tijdens de Kerstvloed, zoals vermeld in: Jan Buisman, *Duizend Jaar Weer, Wind En Water in de Lage Landen*, 5: 1675-1750 (Franeker, 2006). Andere bronnen: Overstroomde gebieden uit Homann,

Geographische Vorstellung der jämmerlichen Wasser-Flutt in Nieder-Teutschland, 1718. De begrenzingen zijn gebaseerd op aanpassingen van provinciale data uit 1830. Dr. O.W.A. Boonstra (2007): NLGis shapefiles. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xbg-t677>. De Duitse gebieden zijn gebaseerd op aanpassingen van provinciale data uit 1815, Max Planck Institute for Demograp-

hic Research en Chair for Geodesy and Geoinformatics, University of Rostock 2011: MPIDR Population History GIS Collection (gedeeltelijk gebaseerd op Hubatsch en Klein 1975 ff.) – Rostock. W. Hubatsch en T. Klein (ed..) 1975 ff.: *Grundriß der deutschen Verwaltungsgeschichte* – Marburg. <http://www.censusmosaic.org/data/historical-gis-files>

Groningen was veruit het zwaarst getroffen gebied binnen de Republiek. Bijna 94 % van de Nederlandse slachtoffers viel hier. De provincie Holland ont-snapte bijna ongeschonden aan de Kerstvloed en Friesland leed slechts geringe verliezen, namelijk de overige 6 % van de Nederlandse slachtoffers. Helaas bestaan er nauwelijks provinciale studies naar de Groningse verliezen tijdens de overstroming. De Groningse bevolkingsomvang stagneerde of daalde gedurende een groot deel van de periode sinds 1650, maar een bevolkingsneergang door de Kerstvloed van rond de 3 % of minder kan met redelijke zekerheid worden verondersteld.²¹

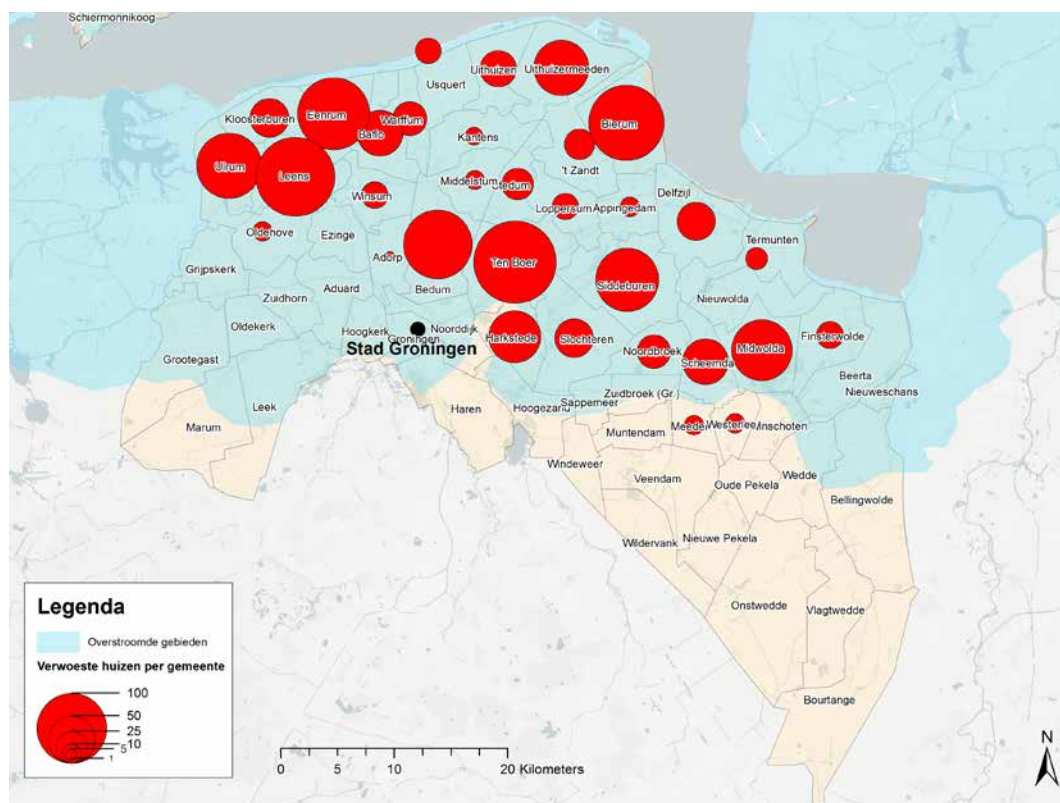

Afb. 3. De slachtoffers van de Kerstfloed, afgezet op een kaart van de Groninger gemeenten in 1830. De omvang van iedere rode cirkel geeft een indicatie van het aantal, in verhouding tot het totale aantal slachtoffers in de provincie. Bronnen: Register, Van Geleden Verlies in de Provincie van Stadt En Lande. Aan Wechgespoelde Huysen Verdrongen Menschen Hoornbeesten Peerden

Verkens Schapen in de jongste Waterloedt van Midwinter 1717. Invoegen het selve op voorgaende aenschryvinge der Heeren Gedeputeerde Staten van Stadt en Lande van den 9 Marty en 14 Juny 1718. door de resp. Gerichten te Lande is overgesonden, en nu t'samen gebracht. Synde boven dien een overgroot getal van Behuysingen seer beschadigt en ontramponneert geworden (Groningen, 1718). Zie ook

<https://www.groningearchieven.nl/zoeken/mais/archief/?mivast=5&mizig=278&miaid=5&miaet=14&micode=1772&minr=11349353&miview=ldt>. Voor de gemeentegrenzen: dr. O.W.A. Boonstra (2007): NLGis shapefiles. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xb9-t677>.

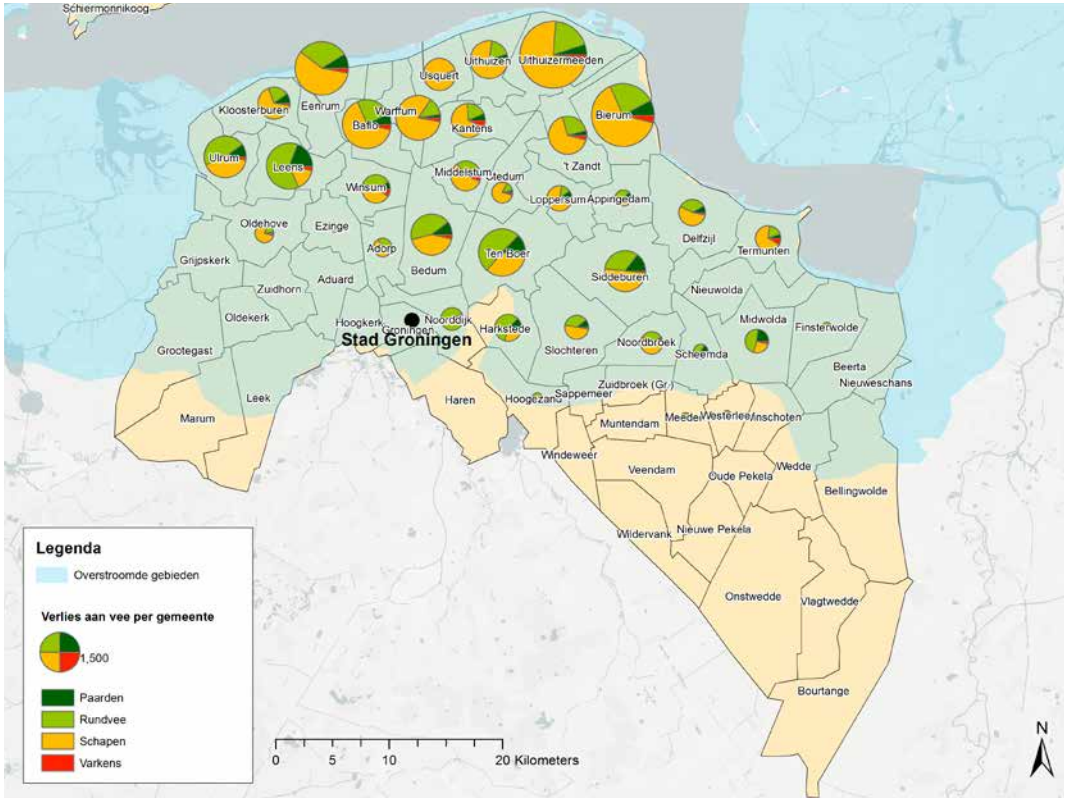
Deze regionale verschillen zijn de 18^e-eeuwse lezers vermoedelijk niet ontgaan. Rampverslagen gingen vaak vergezeld van lijsten met de aantallen slachtoffers en de schade per land, regio en soms plaats. Auteurs publiceerden de door hen verzamelde informatie over schade en dodentallen in pamfletten en officiële bulletins. Sommige van de eerste overzichten werden opgetekend in documenten van dorpskerken, zoals doop- en trouwboeken.²² In Leens noteerde de predikant bijvoorbeeld dat 50 huizen volledig verwoest waren en nog veel meer beschadigd; 108 mensen waren hier verdrongen, evenals 380 koeien, meer dan 100 paarden en zeer veel schapen.²³ Naarmate in de nasleep van de Kerstfloed meer overzichten gemaakt en gepubliceerd werden, trad de sterke variatie qua gevolgen duidelijker aan het licht.

De internationale en regionale variatie weerspiegelde zich op provinciaal en lokaal niveau. Het zwaarst getroffen waren in Nederland de nieuw ingepolderde kuststroken en de zeeleigebieden grenzend aan de Waddenzee. (Afb. 3) De streken met de meeste slachtoffers lagen, niet verrassend, nabij dijkdoorbraken. In de provincie Groningen vielen de meeste slachtoffers in Hunsingo en Fivelingo, regio's die van oudsher de hoogste inwonersaantallen hadden.²⁴ Zelfs in afzonderlijke dorpen traden verschillen op, in die zin dat de armen die op de dijken of lager gelegen gronden woonden, zwaarder werden getroffen dan hun rijkere streekgenoten.²⁵ Als we echter niet alleen naar de menselijke slachtoffers kijken, maar ook naar de verliezen aan woningen en vee, dan ontstaat een gelijkmatiger beeld van de verwoesting. (Afb. 4 en 5) Onder de gebieden met de meeste verwoeste huizen behoorden ook de lager gelegen regio's ten noordoosten van de stad Groningen; het verlies aan vee laat eenzelfde patroon zien.

Het verschil tussen enerzijds de tamelijk algemene verwoesting van het platteland en anderzijds de grote variatie in aantallen menselijke slachtoffers zou weleens kunnen wijzen op het grote belang van een goed functionerend, vroegtijdig alarmeringssysteem. Kroniekschrijvers van de Kerstvloed beschreven hoe de meeste slachtoffers zich tot het laatste moment niet bewust waren van het binnenstromende water, terwijl de bewoners van de verder landin-

Afb. 4. Verwoeste huizen per (latere) gemeente. De omvang van iedere rode cirkel geeft een indicatie van het aantal verwoeste huizen, in verhouding tot het totale aantal verwoeste woningen in de provincie. Bronnen: zie het bijschrift bij afb. 3.

Afb. 5. Het verlies aan vee per (latere) gemeente. De omvang van iedere cirkel staat voor het totale verlies van al het vee in de betreffende gemeente. Met vier kleuren wordt dit verder opgedeeld naar paarden, runderen schapen en varkens. Bronnen: zie het bijschrift bij afb. 3.

waarts gelegen dorpen meer tijd hadden om zich erop voor te bereiden. In het kerkboek van het dorp Woltersum, uit het zwaar getroffen Fivelingo, staat opgetekend hoe veel inwoners genadig door de vloed bleven gespaard. Dit kwam deels doordat zij op de bewuste dag op sommige van de laaggelegen huizen in de polder witte doeken zagen wapperen, ten teken van de noodtoestand. Verder klonk er het aanhoudende gebeier van de kerkklokken, somber, doordringend en angstaanjagend. Deze vroegtijdige vormen van waarschuwing kwamen echter niet op tijd genoeg om al het vee nog te kunnen redden: in de grachten om het kerkhof lagen nadien dode koeien en schapen.²⁶ Mensen konden volledig door overstromingen van de kust worden verrast, vooral als zij vlakbij of op de dijk woonden. Waarschijnlijk hadden de inwoners van de verder landinwaarts gelegen streken dankzij de compartimentering van het landschap met lage dijken of kades meer tijd om zichzelf in veiligheid te brengen, maar dat gold niet automatisch voor hun eigendommen.

De wijze waarop men de Kerstvloed ervoer was, kortom, beslist niet overal gelijk. De gevolgen verschilden langs de Noordzeekust, maar ook binnen zwaar getroffen regio's zoals Groningen. De meeste schade bleef hier beperkt tot de zeeleigebieden langs de kust, met name Fivelingo en Hunsingo, maar op sommige plaatsen strekte de overstroming zich uit tot lageregelegen streken verder landinwaarts. Grote delen van de zeedijken werden weggespoeld. De

Kerstvloedramp eindigde in Groningen echter niet op 26 december 1717. Overlevenden moesten op redding wachten; akkers en weilanden bleven onder water staan; oogsten gingen verloren; dijken bleven maandenlang open liggen. Deze gevolgen troffen sommige gebieden in Groningen veel zwaarder dan andere.

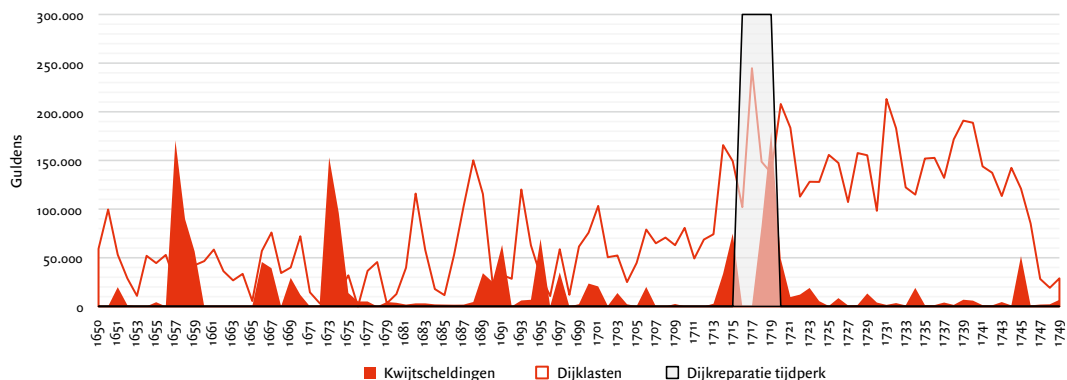
In de dagen en weken na de storm nam de overheid het voortouw bij het herstel. In de Ommelanden bestond sowieso veel verzet tegen provinciale bevelen. De sterk uiteenlopende gevolgen van de Kerstvloed, in combinatie met het gevaar voor herhaalde overstromingen, waren echter bepalend voor de vorm die het verzet kreeg. Vanuit een breder perspectief bezien, voltrok het conflict tussen het Westerkwartier en de provinciale overheid zich volgens een oud patroon dat herkenbaar is in de geschiedenis van de ad hoc gemeenmaking van dijken.

Gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het dijkbeheer

Het dijkbeheer in Groningen deelde een gemeenschappelijke oorsprong met vergelijkbare organisaties voor dijkonderhoud langs de Noordzee. De meeste ontstonden in de Middeleeuwen, toen na zware stormen veel geld en arbeid nodig was voor dijkherstel. Aanvankelijk waren de individuele landgebruikers verantwoordelijk voor de dijken. De groeiende omvang en complexiteit van de afwaterings- en dijkinfrastructuur in de vroegmoderne tijd stimuleerden echter de overdracht van de individuele verantwoordelijkheid naar het niveau van de gemeenschap: de genoemde gemeenmaking. Het gemeenschappelijke beheer schiep de voorwaarden voor een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het dijkonderhoud. Instellingen, de dijkrechten in Groningen, beheerden de zeedijken en legden de nabij gevestigde landgebruikers (dijkplichtigen) hiervoor belasting op (dijkschot); Ze groeiden uit tot machtige organen van lokaal en soms ook van regionaal bestuur.

Gedurende de 17^e eeuw begonnen de dorpsgemeenschappen langs de kust voor het dijkonderhoud in toenemende mate op provinciale steun te rekenen. Dit was grotendeels het gevolg van geleidelijke landschappelijke veranderingen, zoals het verdwijnen van het buitendijkse ‘voorland’ en het inklinken van de landinwaarts gelegen, drooggelegde veengebieden. Deze veranderingen resulteerden in steeds verwoestender overstromingen. Waterschappen bouwden houten versterkingen (paalwerken) en waterkeringen (hoofden) bij de meest kwetsbare plaatsen langs de kust, maar deze vernieuwingen waren onbetaalbaar voor de lokale organisaties. De provincie Groningen loste dit dilemma op door vanaf 1650 twee derde van de kosten voor deze houten versterkingen te betalen.²⁷ Deze gedeelde verantwoordelijkheid werd geaccepteerd omdat het dijkbeheer primair een lokale aangelegenheid bleef. De dominante trend in de 17^e eeuw was echter naar een toenemende invloed van de provinciale overheid.

Geen interventies gaven zoveel aanleiding tot conflict als gemeenmakingen. Dit kwam doordat ze steevast door territoriale staten dan wel andere hogere overheden van bovenaf werden opgelegd. De meeste gemeenschappen langs de Noordzeekust kregen tussen de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd met een vorm van gemeenmaking te maken. Milja van Tielhof beschrijft

Afb. 6. De provinciale belasting ten behoeve van de dijken en dijkhoofden, en de kwijscheldingen tussen 1650 en 1750. Bron: V. Enthoven en L. van der Ent, *Gewestelijke Financiën Ten Tijde van de Republiek Der Verenigde Nederlanden*. Dl. 3. Groningen (1594-1795) (Den Haag 2001), de tabel met de provinciale lasten (dijken en hoofden) 354-356. Digitaal: <http://resources.huygens.knaw.nl/gewestelijkefinancien/Spreadsheets>.

een aantal strategieën die overheden toepasten om het dijkonderhoud van het lokale naar het regionale gezagsniveau op te schalen, waaronder ad hoc gemeenmaking. Ad hoc hulp bestond uit tijdelijke overeenkomsten die bepaalden dat verder landinwaarts gelegen dorpsgemeenschappen (hulpkarspelen) na overstromingen bijdroegen aan het dijkherstel, onder voorwaarde dat de verantwoordelijkheid voor de dijken daarna weer naar de lokale autoriteiten terugging.²⁸ De hulpkarspelen stemden echter zelden welwillend in met deze bepalingen. De Groningse gebeurtenissen van 1718 weerspiegelden grotendeels dit algemene patroon rond het dijkbeheer in het Noordzeegebied. Na de Sint-Maartensvloed van 1686 beval de provincie Stad en Lande de hulpkarspelen financiële steun te geven; de provinciale milite leverde arbeidskrachten voor het dijkherstel. Deze reactie diende als model voor het provinciale optreden na de Kerstvloed. De lokale dijkrechten bleven in Groningen grotendeels autonoom; ze verzetten zich sterk tegen de invloed van de provincie of de stad Groningen. De angst voor deze externe invloed bleek volop in de nasleep van de Kerstvloed, toen de lokale gemeenschappen zich opnieuw geconfronteerd zagen met de mogelijkheid van ad hoc gemeenmaking.

De Kerstvloed ging de mogelijkheid van de dijkrechten of andere lokale organisaties om adequaat te reageren ver te boven. De Ommelanders worstelden direct na de overstroming al met de verantwoordelijkheid voor het redderen van de getroffen. In de weken en maanden hierna stonden zij echter voor een nog veel moeilijker opgave, namelijk het herstellen van de dijken, dit naast het meer algemene herstel dat moest plaatsvinden vanwege het verlies van oogsten en eigendommen. De financiën vormden hierbij het grootste probleem. Door de enorme schaal van verwoesting was het moeilijk de precieze omvang ervan te bepalen. In Groningen nam een provinciale commissie de verantwoordelijkheid voor het herstelwerk op zich. Veel van het werk werd gedaan onder supervisie van de provinciaal commies Thomas van Seeratt.²⁹ De lokale gemeenschappen hadden grote moeite om de door de provinciale commissie geëiste herstelwerkzaamheden te kunnen betalen. De ramp had de middelen van de lokale dijkrechten uitgeput. Deze 'waterschappen' konden niet terugvallen op de dijkplichtigen, omdat veel van deze belastingplichtigen

zelf zwaar door de overstroming waren getroffen. Juist op het moment dat de dijklasten sterk stegen, piekten in Stad en Lande dan ook de verzoeken tot belastingvrijstelling. In juli 1718 gaf de provincie bijvoorbeeld een tijdelijke belastingvrijstelling aan overstromingslachtoffers. De aanvrager moest hiervoor twee betrouwbare getuigen meebrengen die konden verklaren dat hij dat jaar vanwege de overstroming geen inkomsten uit vee of gewassen had.³⁰ In 1720 bereikte het aantal belastingvrijstellingen in Groningen een niveau zoals dat niet meer was voorgekomen sinds het beruchte Rampjaar 1672. Deze gelijktijdige ontwikkelingen toonden enerzijds de grote behoefte aan geld voor de dijken, terwijl anderzijds velen te onvoorbereid waren om daaraan te kunnen bijdragen. (Afb. 6) Het was in deze context van onder grote druk staande provinciale financiën en wanhopige landgebruikers dat het in 1718 tot een geweldsuitbarsting kwam. Een opdracht aan de hulpkarsspelen om bij te dragen aan de herstelwerkzaamheden vormde hierbij de katalysator. Het conflict over het dijkherstel en de financiering hiervan escaleerde uiteindelijk in oktober tot het gewapende protest in Aduard.

De weg naar Aduard

Het Groningse conflict ging terug tot 10 januari 1718, toen de provinciale commissie voor het dijkherstel een plan van aanpak presenteerde. De commissie stelde voor dat de landeigenaren wier land aan de beschadigde dijken grensde, geld en arbeid voor het herstel zouden leveren.³¹ Belangrijk was dat de hulpkarsspelen ook aan het herstel moesten bijdragen. De stad Groningen steunde het voorstel, omdat het haar vrijwaarde van financiële medeverantwoordelijkheid. De Ommelander regenten waren echter fel tegen. Hoe kon van hun ongelukkige ingezetenen worden verwacht dat zij hulp boden aan andere, net zo ongelukkig getroffen slachtoffers die zelfs nog tot hun nek in het water stonden, zo vroegen zij zich af.³² Ze stelden een alternatief plan voor. Hierin was sprake van belastingverlichting. Het herstelwerk zou worden betaald vanuit de gezamenlijke provinciale schatkist. Het Ommelander tegenvoorstel appelleerde aan de gedeelde ervaring van rampspoed in de provincie en probeerde de gevolgen van de overstroming in een zo breed mogelijk verband te plaatsen.

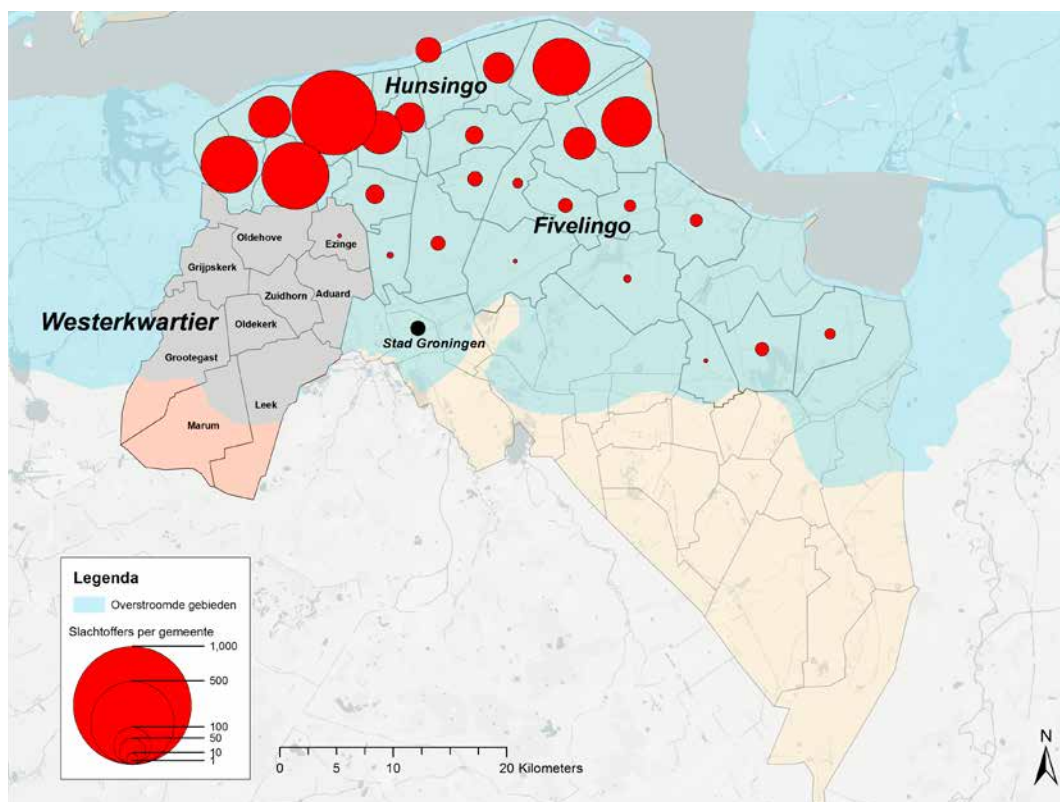
De discussie voltrok zich aanvankelijk langs een ruraal-urbane scheidslijn. De bovenliggende stroming had de oude, uit de Middeleeuwen stammende spanningen tussen de Ommelanden en de stad weer blootgelegd. Deze tegenstelling was in de loop van de Vroegmoderne Tijd dermate toegenomen dat de Staten Generaal der Nederlanden menigmaal voor arbitrage werden ingeroepen.³³ Dit gebeurde ook weer in 1718, toen de provincie Stad en Lande een delegatie van de provincie Friesland en de Staten Generaal in Den Haag uitnodigde om te bemiddelen in het conflict over de financiering van de dijken. Tot ongenoegen van de Ommelanden steunde deze Fries-Haagse delegatie het standpunt van de stad Groningen en in augustus accepteerden de Ommelander regenten morrend het plan. De Ommelanden onderhandelden vanuit een relatief zwakke positie, omdat er gevaar dreigde van nieuwe overstromingen, die hen in het snel naderende winterseizoen onevenredig zwaar zouden tref-

fen. De hulpkarspelen zouden, naast de provinciale militia, moeten helpen bij het herstelwerk; de provincie financierde het herstelwerk niet uit de algemene kas.

Deze uitkomst was representatief voor twee elkaar versterkende ontwikkelingen in de 18^e eeuw. De eerste was dat de Staten-Generaal in toenemende mate de positie van de stad Groningen steunde tegenover het omliggende platteland. De tweede ontwikkeling betrof de groeiende macht van de stad Groningen ten koste van haar achterland. Bij de Aduarder opstand van 1718 ging het om een afwijzing van deze beide ontwikkelingen. Tegelijk betrof het een protest tegen – wat de opstandelingen ervoeren als – een breuk met de traditie die de lokale waterschappen eeuwenlang ijverig hadden verdedigd. Bovendien toonde het protest de frustratie van een economisch zwaar getroffen bevolking die opgedragen was de haar resterende schaarse middelen te gebruiken voor het dijkherstel. In al deze opzichten weerspiegelde de opstand de Ommelander belangen.

De Aduarder Opstand werd in de Ommelanden echter niet breed gesteund. Het gewelddadige verzet bleef tot het Westerkwartier beperkt. Dit kwam doordat bij de opstand van 1718 ook lokale belangen meespeelden. Volgens de boeren uit het Westerkwartier was de verantwoordelijkheid voor de dijken oneerlijk verdeeld. Ze betoogden dat de nieuwe, door de provincie beoogde dijken veel zwaarder waren dan de oude zeedijken en daardoor ook veel duurder. Bovendien meenden ze dat de Groninger Staten het provinciale herstelplan hadden goedgekeurd zonder er rekening mee te houden of de landgebruikers die moesten meehelpen daarvoor wel de middelen hadden, of mogelijk de handen al vol hadden aan het herstel van hun eigen dijken.³⁴ Volgens hen was het Westerkwartier ook zwaar door de Kerstvloed getroffen en was het dus onredelijk om van hen te verwachten dat zij de dijken van Hunsingo herstelden: in het eigen gebied was nog meer dan genoeg herstelwerk te doen. In dit verband was het van belang dat het Westerkwartier het enige gebied in de Ommelanden was dat moest meehelpen aan herstelwerk buiten het eigen gebied.

De weigering van de boeren van het Westerkwartier om hun buuren te helpen was exemplarisch voor de pogingen tot ad hoc gemeenmaking in het Noorzeekustgebied.³⁵ Tot op zekere hoogte kan het verzet wat bot en harteloos overkomen, aangezien de meer inlands gelegen hulpkarspelen doorgaans minder schade van de overstromingen ondervonden. Ondanks hun bewering van het tegendeel, gold dit zeker voor de inwoners van het Westerkwartier na de Kerstvloed. In het Westerkwartier waren er slechts twee ernstig getroffen kerspelen en in het hele gebied kwam slechts één persoon om. (Afb. 7) Het Westerkwartier ontsnapte echter niet ongeschonden aan de ramp. In twee dorpen ging een aanzienlijk aantal huizen en boerderijdieren verloren, terwijl veel van de behouden goederen ondergelopen waren. In Oldehove verloor men bijvoorbeeld 10 huizen, 53 stuks vee en 244 schapen.³⁶ Het Westerkwartier kampte ook met de financiële gevolgen van slechte oogsten in 1709-10 en een van 1714 tot 1720 voortwoekerende uitbraak van de veepest: het gevolg was een neergang van 47 % in de belastinginkomsten.³⁷ Maar het belangrijkste was wellicht dat dit na 1686 de tweede keer was dat de provincie de hulpkarspe-

len financieel aansprakelijk stelde voor het dijkherstel. Het voorstel van 1718 dreigde een vervolg te geven aan het precedent. Hoewel het Westerkwartier niet met zo'n grote schaal van verwoesting te maken had als Hunsingo of Fivelingo, ervoer men er het eigen herstel toch ook als moeizaam en kostbaar. Bovendien deelde men de breed heersende angst voor interventie van bovenaf.

De opstand van het Westerkwartier begon op 11 juni, toen de betreffende boeren zich voor herstelwerkzaamheden in Kloosterburen moesten melden. Tot ontsteltenis van Thomas van Seeratt kwamen de uit het Westerkwartier opgeroepen hulpkerspelen niet opdagen en de boeren die wel gekomen waren, weigerden om te werken en vernielden zelfs gereedschap.³⁸ Door hun verzet tegen de provinciale oproep stelden zij zich echter in toenemende mate bloot aan een direct overheidsingrijpen. De provinciale overheid categoriseerde hun houding als problematisch. Middels een plakkaat van 22 juni dreigde zij met militair ingrijpen indien het Westerkwartier niet aan het verdere herstelwerk bijdroeg. Dit zette alleen maar meer kwaad bloed bij de opstandige boeren.³⁹ Eind juni had het Westerkwartier zich aan het hoofd van het plattelandsverzet tegen het provinciale dijkherstel gesteld.

Hoewel het Westerkwartier een standpunt vertegenwoordigde dat aan het begin van 1718 nog breed in de Ommelanden gedeeld was, kwam het er laat in de zomer alleen voor te staan. Het snel naderende stormseizoen werd voor

Afb. 7. De slachtoffers van de Kerstvloed per (latere) gemeente. In vergelijking met Hunsingo en Fivelingo, ontsnapte het Westerkwartier praktisch ongeschonden aan de overstroming. Bronnen: zie bijschrift afb. 3.

andere, meer kwetsbare gebieden te beangstigend om te negeren. Tot in augustus van 1718 was de zeedijk bij Kloosterburen nog steeds niet hersteld en grote delen van Hunsingo lagen nog open voor nieuwe overstromingen. Onder druk van het onmiskenbare gevaar opnieuw door het zoute water te worden overspoeld, verdween iedere vorm van Ommelander solidariteit. De oorzaak van de slechte staat van de dijken, zo verklaarde de provinciale commissie, lag bij het Westerkwartier, dat door zijn nalatigheid, weerstand en vertragingstactieken de dijken in een gebrekkige toestand liet.⁴⁰ De provinciale commissie verordende het Westerkwartier daarom 22.000 gulden voor het dijkherstel te betalen.⁴¹ De inwoners van het Westerkwartier weigerden dit en in oktober 1718 mondde hun tot dan toe voornamelijk passieve verzet uit in het geweld te Aduard.

Conclusie

Hoewel beperkt van omvang en zonder positief resultaat, was de Aduarder opstand van 1718 exemplarisch voor de veranderingen in de Vroegmoderne Tijd in het Noordzeekustgebied. De opstand laat zien hoe juist natuurrampen sociale conflicten blootlegden. De Kerstvloed van 1717 was, in combinatie met de effecten van enkele eerdere rampen en een economische recessie, te ernstig voor een louter lokale reactie en herstelaanpak. Dit gaf externe autoriteiten de gelegenheid invloed op het dijkbeheer uit te oefenen. De daaropvolgende discussie over de verantwoordelijkheid van de provincie voor de financiering van het dijkherstel deed de oude ruraal-stedelijke vijandigheid tussen de Ommelanden en de stad Groningen herleven. De voor de Ommelander dorpsgemeenschappen negatieve uitkomst van dit debat voedde het verzet tegen de door de provincie uitgevaardigde decreten.

Tegelijkertijd weerspiegelde de Aduarder opstand de verschillende gevolgen van de Kerstvloed en de rol van lokale belangen. Wellicht beschreven de vroegste verslagen de ramp, vanwege de enorme omvang van haar gevolgen, in termen van van breed gedeeld slachtofferschap. De vertegenwoordigers van de Ommelanden brachten in eerste instantie ook zelf dit verhaal van gedeelde ramspoed naar voren, als argument om de herstelkosten meer naar de provincie in zijn algemeenheid te schuiven. De gevolgen van de Kerstvloed varieerden echter sterk in het Noordzeekustgebied, en ook in Stad en Lande. Dit gold zelfs voor de overstromingsschade op plaatselijk niveau. De meeste schade trad op in Ommelander dorpsgemeenschappen op de zeelei langs de kust. Deze gemeenschappen deelden met elkaar een sterke weerstand tegen externe inmenging in de eigen traditionele autonomie. Historische ruraal-urbane spanningen, angst voor de groeiende macht van de stad Groningen en de sterk uiteenlopende gevolgen van de overstroming creëerden de voedingsbodem voor sociale onrust.

De bovengemiddeld zware verwoestingen door de Kerstvloed in de Groninger Ommelanden verklaren echter niet waarom er alleen in het Westerkwartier een opstand uitbrak. In verhouding tot Hunsingo en Favelingo leed het Westerkwartier slechts minimale verliezen als gevolg van de storm en overstromingen. In eerste instantie stond het Westerkwartier, vanuit een gedeelde

historische afkeer en economische wanhoop, op één lijn met de Ommelander oppositie tegen de ad hoc gemeenmaking van de dijken. Als gevolg van druk, uitgeoefend door de provinciale overheid en het afhaken van de Ommelander gebieden met een groter risico op nieuwe overstromingen, raakte het Westerkwartier echter steeds verder geïsoleerd. De boeren uit het Westerkwartier verzetten zich eerst passief en vervolgens gewelddadig tegen de interventie door de provincie. Met hun weigering Hunsingo te helpen, lieten zij zien dat zij hun eigen, particuliere belangen hadden. Dit sluit goed aan bij een door historici vastgesteld breder patroon gedurende de Vroegmoderne Tijd in het Noordzeekustgebied. In de nasleep van de Kerstvloed speelden elders langs de Noordzeekust vergelijkbare voorbeelden van ad hoc steun en verzet.⁴² Het uiteenlopen van de lokale belangen maakte naast het risico op nieuwe overstromingen, dat de opstand tot het Westerkwartier beperkt bleef.

Na de ramp moest iedere lokale gemeenschap voor het eigen welzijn een balans zien te vinden tussen enerzijds het behoud van de eigen traditionele rechten en anderzijds het inroepen van een streekoverstijgende solidariteit. De Aduarder opstand herinnert eraan, hoe sterk deze wegen konden uiteenlopen.

Detail met doorgebroken dijk en overstromd landschap uit de Kerstvloedkaart van Johann Baptist Homann. Collectie RHC Groninger Archieven 2376-38.

Noten

- * De auteur wil graag Erwin Karel, Harry Perton, Erol Ertugruloglu, Paul Troost, Harm Pieters en de anonieme reviewers bedanken voor hun nuttige adviezen en vertalingen.
- 1 RHC Groninger Archieven (GrA), Toegang (Tg.) 1 (archief Staten van Stad en Lande, 1594-1798) inv. nr. 411: uitgaande brief 4 oktober 1718. Voor het meest uitgebreide artikel over deze opstand zie: Tonko Ufkes, 'De Opstand in Aduard in 1718,' *Groningse Volksalmanak* (1984-1985) 91-101.
- 2 Van de 1900 slachtoffers van de Sint-Maartensvloed stierven er 1592 in Groningen: Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind En water in de Lage Landen. Deel 5: 1675-1750* (Franeker 2006) 133-138.
- 3 L.S. Meihuizen, 'Sociaal-economische geschiedenis van Groningerland' in: *Historie van Groningen Stad en Land* (Groningen 1981) 293-330.
- 4 *Register, van Geleden Verlies in de Provincie van Stadt En Lande Aan Wechgespoelde Huysen Verdronken Menschen Hoornbeesten Peerden Verkens Schapen in de Jongste Watervloedt van Midwinter 1717. Invoegen Het Selve Op Voorgaende Aenschryvinge Der Heeren ... Staten van Stadt En Lande van Den 9 Marty En 14 Juny 1718. Door de Resp. Gerichten Te Lande Is Overgesonden, En Nu T'samen Gebragt* (Groningen 1718).
- 5 GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 477: plakkaat 29 augustus 1718.
- 6 GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 1368: register van 'besoignes der heeren Gedelegeerde rigter tot de saken van den opkomst der boeren in het Westerkwartier', 1718-1719, fol.22. H. Feenstra, *Spinnen in het web: Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen, 2007).
- 7 Tonko Ufkes, 'De Kerstvloed van 1717. Oorzaken en gevolgen van een natuurramp' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1984) hoofdstukken 6 en 7.
- 8 Christian Pfister, 'Climatic extremes, recurrent crises and witch hunts. strategies of European societies in coping with exogenous shocks in the late sixteenth and early seventeenth centuries', *The Medieval History Journal* 10-1&2 (2007) 34-35.
- 9 Ik gebruik de aanduiding 'ad hoc gemeenmaking' zoals gebruikt door Milja van Tielhof in 'Forced solidarity. Maintenance of coastal defenses along the North Sea coast in the early modern period', *Environment and History* 2015-21, 319-350.

- 10 Jan Buisman schat de menselijke verliezen op ongeveer 13.300. Dit is iets hoger dan Outhofs aantal van 12.088 en van de Nederlandse krant *Europische Mercurius*, die het aantal op 11.797 schat, maar lager dan Johann Baptiste Homanns kaart, die 18.140 doden vermeldt. Buisman, *Duizend jaar weer*, 451; Gerhardus Outhof, *Gerhardus Outhofs Verhaal van Alle Hooge Waterfloeden, in Meest Alle Plaatsen van Europa, van Noachs Tydt Af, Tot Op Den Tegenwoordigen Tydt Toe: Met Een Nieuw Kaertje Van't Verdronken Landt in Den Dollaart, Afbeeldinge van Kosmas En Damianus En van Den Steenenman in Vrieslandt: Met Eene Breede Beschryvinge van Den Zwaren Kersvloedt van 1717, En Bygevoegde Tafels Der Waterfloeden* (Embden 1720); Johan Baptiste Homann, 'Geographische Vorstellung Der Jämmerlichen Wasser-Flutt in Nieder-Teutschland, 25. Dec. 1717' (1718); *Nederlansch Gedenboek. Of, Europische Mercurius* (Amsterdam 1718).
- 11 Buisman, *Duizend jaar weer*, 451-453.
- 12 Outhof, *Waterloeden*, 1720; A.E. Crous, *Opregt En Nauwkeurig Historis-Verhaal van de Verwonderenswaardige, Droevige, Schrikkelijke En Seer Schaadelijke Waaters-Vloed, Voorgevallen in de Provincie van Groningen En Ommelanden, Op Kersdag Den 25. December Ao. 1717: Daarom Met Regt Genaamt de Kers-Vloed of Midwinters-Vloed: Met Al 'T Geene in Deselve, Aanmerkelijk Is Voorgevallen....: Beneevens Een Byvoegsel van 'T Aangrensend Oost-Vriesland, En de Daar Bygeleegene* (Groningen 1719).
- 13 A. Spinniker, *Gods Gerichten Op Aarde, Vertoond in Den Schrikkelijken Storm En Hoogen Watervloed, Op Den 25 En 26sten van Wintermaand in 't 1717de Jaar Voorgevallen* (Groningen 1717); H.F. Treurdigt *Ter Droeviger Gedagtenisse van de Vreeselyken En Verderffelyken Watervloed Den 25sten van Wintermaan MDCCXVII En Enige Volgende Dagen, Gebragt Oover Holland, Friesland, Omlanden En Derselver Naburen* (Amsterdam 1718); Hermannus Grashof, *De Hand Gods Vitgestrekt Tot Tugtinge over Zommige Provincien Der Vereenigde Nederlanden, Bestaende in Zes Gedigten van de Watervloed, in Kers-Nagt, van 't Jaer 1717. T'zamen Gestelt Voor de Godvrezende* (Groningen 1718); J. Kemner, *De Suchtende Landtman in de Provincie van Stadt Groningen En Ommelanden over de Hooge Water-Vloedt Op Kers-Tydt Den 25. van Winter-Maandt in Het Jaer Onses Heeren 1717* (Groningen 1718); I. Centen, *Gods Oordelen over Nederland, in de Sterfte van't Rundvee, Den Zwaren Storm, En Hogen Waterloed* (Amsterdam 1718); J. Deknatel, *Klaag En Troost-Dicht over Den Tegenwoordigen Staat van Oost-Vriesland, Door Zwaare Waterloeden van Vyf Achter Een Volgende Jaaren in de Uyterste Ellende Gebracht* (Amsterdam 1722); S. Doekes, *Godts Straffende Handt, Uitgestrekt over de Landen ... an ... de Elve ... Gevoelt in Den Waterloedt Den 25. December 1717. In Digt Maat ... [Nebst] Naarbericht* (Emden 1718); J.I. Harkenroht, *Kerkebre over Oostfrieslands Kerstvloed Den 25 December Des Jaars 1717 ... Op Den Eersten Zondag Des Jaars 1718, Den 2 Januaris Aan de Gemeente Te Larrelt Aan Den Eems in Ostfriesland, Nevens Een Kort Ontwerp van Deezen Laasten Kersvloed 1717* (Embden 1721).
- 14 Homann, *Vorstellung* (1718).
- 15 De onnauwkeurigheid van Homann's kaart werd al in 1720 door Outhof geconstateerd. Dietrich Hagen heeft de meest complete kritische evaluatie van de kaart gemaakt. Dietrich Hagen, *Die jämmerliche Flut von 1717. Untersuchungen zu einer Karte des frühen 18. Jahrhunderts* (Oldenburg 2005). Ik dank Ton Lindeman voor zijn bruikbare inzichten in dit onderwerp.
- 16 Deze opzet heeft als bijkomend visueel voordeel dat in het midden van de kaart een klassieke voorstelling met motto wordt omsloten (en dus benadrukt), iets wat Hagen opvat als een slim verborgen Verlichtingsboodschap tegen de dominante interpretatie van de vloed als straf van God. Hagen, *Flut*, 2005.
- 17 T.D. Wiarda, *Ostfriesische Geschichte. Von 1714 bis 1734. Siebenter Band* (Aurich 1797) 7.
- 18 W. Norden, *Eine Bevölkerung in der Krise. Historisch-demographische Untersuchungen zur Biographie einer Norddeutschen Küstenregion (Butjadingen 1600-1850)* (Hildesheim 1984) 46; Manfred Jakobowski-Tiessen, *Sturmflut 1717. Die Bewältigung einer Naturkatastrophe in der frühen Neuzeit* (München 1992) 57.
- 19 Zie Afbeelding 6 in Norden, *Eine Bevölkerung in der Krise*, 45.
- 20 Deze percentages zijn berekend op basis van Buisman, *Duizend jaar weer*, 453. Het baanbrekende werk over de Kerstvloed in Duitsland is Jakobowski-Tiessen, *Die Bewältigung*.
- 21 Dit percentage is gebaseerd op de aanname dat de bevolking in Groningen stagneerde op het niveau van 75.000 mensen in 1606 en dat de bevolkingsgroei vóór 1650 teniet is gedaan door een latere daling. R.F.J. Paping, 'Groeit of stagnatie. De bevolkingsontwikkeling in Groningen', *Gronings Historisch Jaarboek* 2000, 43. Er zijn aanwijzingen dat de bevolkingsgroei tussen 1630-1670 stagneerde en na 1700 licht herstelde. M.R. Kremer, *Huwelijk en vermogen. Een (rechts)historische case study naar de verzorging van de langstlevende echtgenoot in de stad Groningen onder doopsgezinden (1699-1809)* (Groningen 2013) 34-35.
- 22 In Ostfriesland gaf prins Georg Albrecht op 20 januari, 20 februari, en 2 maart 1718 bevel tot het maken van een accuraat overzicht van de gevolgen van de overstroming. Jakobowski-Tiessen, *Die Bewältigung*, 56.
- 23 GrA, Tg. 124 (retroacta Burgerlijke Stand) inv.nr. 248: doop- en trouwboek hervormde gemeente Leens, fol. 231-232 (tevens in kopie op de studiezaal van de Groninger Archieven en op de website www.allegroningers.nl).
- 24 Voor een schatting van de Groningse bevolking zie: I.B.M. Matthey, 'Op Fiscaal Kompas' in: I.B.M. Matthey (red.), *Westeremden. Het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 228-253.
- 25 Jakobowski-Tiessen, *Die Bewältigung*, 78. Voor meer details over de sociale verschillen van de slachtoffers op lokaal niveau zie: Richard Paping, 'De Kerstvloed van 1717 in Vliedorp en Wierhuizen', *Stad en Lande. Cultuurhistorisch tijdschrift voor Groningen* 26-4, 10-13.
- 26 GrA, Tg. 124, inv.nr. 566: kerkeboek hervormde gemeente Woltersum 1638-1764, fol. 178, 1717. Dit kerkeboek staat tevens online op het adres www.allegroningers.nl.
- 27 GrA, Tg. 1 (archieff Staten) inv.nr. 11: resolutie 8 maart 1650.

- 28 Van Tielhof, 'Forced Solidarity'.
- 29 Het *College van gecommiteerden tot de dijken cum plena* werd opgericht in de nasleep van de Sint-Maartensvloed van 1686 om het herstel van de dijken en hun houten beschoeiing te coördineren. L. Hacquebord en A.L. Hempenius, *Groninger dijken op deltagoogte* (Groningen 1990) 55.
- 30 GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 31: resolutie 7 juli 1718.
- 31 Adam Sundberg, 'Claiming the Past. History, Memory, and Innovation Following the Christmas Flood of 1717', *Environmental History* 20.2 (2015), 238-261, aldaar 247; GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 31: resolutie 10 januari 1718.
- 32 Ibidem (de resolutie).
- 33 Geurt Collenteur, Maarten Duijvendak, Richard Paping (red.), *Stad en regio. Opstellen aangeboden aan prof. dr. Pim Kooij bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2010); Marjolein 't Hart, 'Town and Country in the Netherlands, 1550-1750' in: S.R. Epstein (red.), *Town and Country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2001) 86-87.
- 34 GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 30: resolutie 23 juni 1718.
- 35 Van Tielhof, 'Forced Solidarity', 328.
- 36 De overgang naar het houden van schapen was mogelijk een reactie op de eerdere epidemieën van de runderpest.
- 37 Meihuizen, 'Sociaal-economische geschiedenis', 314.
- 38 GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 818: Journaal van de commies-provinciaal Thomas van Seeratt, fol. 63-64.
- 39 GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 477: plakkaat 22 juni 1718; ibidem, inv. nr. 30: resolutie 23 juni 1718.
- 40 GrA, Tg. 2 (Ommelander Archieven) inv.nr. 1084: stukken betreffende de Kerstvloed en het herstel der dijken, 'Uitspraak en Decisie' 29 augustus 1718.
- 41 GrA, Tg. 1 (archief Staten) inv.nr. 477: plakkaat 29 augustus 1718; idem Tg. 2 (Ommelander Archieven) inv.nr. 1084: 'Uitspraak en Decisie' 1718.
- 42 Norbert Fischer, *Im Anlitz der Nordsee. Zur Geschichte der Deiche in Hadeln* (Stade 2007) 120-122. Groningen was bijvoorbeeld niet het enige gebied waar de overstroming tot politiek conflict leidde. In het aangrenzende Ostfriesland verzette een calvinistische ruraal-urbane coalitie van kustplaatsen zich na de vloed tegen de pogingen van de lutherse prins Albrecht om zijn territoriale soevereiniteit te consolideren. Wat in Ostfriesland als een conflict over het dijkbeheer begon, mondde later uit in een algehele opstand. Het standaardwerk over dit conflict is: B. Kappelhoff, *Absolutisches Regiment oder Ständeherrschaft? Landesherr und Landstände in Ostfriesland im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts* (Hildesheim 1982).